

Светлана Томин

ЗЛАТНИ ГЛОБУС СА КРСТОМ У ЛЕВОЈ РУЦИ МАРЕ БРАНКОВИЋ

(Михаило Ст. Поповић, *Мара Бранковић. Жена између хришћанској и исламској културној круја у 15. веку*, с немачког превела Бранка Рајлић, **Академска књига**, Нови Сад, 2014)

Михаило Ст. Поповић (1978) рођен је у Бечу, где је дипломирао византологију, новогрчки, балканологију, нумизматику и средњовековну историју и где предаје *Историју југоисточне Европе и Византологију*. Књига *Мара Бранковић. Жена између хришћанској и исламској културној круја у 15. веку* јесте српски превод његове докторске дисертације, за коју је 2010. године добио награду Друштва за проучавање источног хришћанства.

Мара Бранковић свакако спада у најзанимљивије личности балканске историје петнаестог века. Кћи деспота Ђурђа Бранковића, жена султана Мурата II и маћеха Мехмеда II, освајача Цариграда 1453. године, постала је значајна спона у дипломатским преговорима Турског царства. Посредовала је између Турске, Србије, Угарске, Дубровника и Венеције. Имала је свој двор у Жејеву, где је окућала византијску и српску властелу и уметнике и издавала повеље и писма. Истакла се ктиторском и дародавном активношћу, а нарочито је бринула о светогорским манастирима Хиландару и Светом Павлу, којима је завештала своју имовину.

Књига *Мара Бранковић. Жена између хришћанској и исламској културној круја у 15. веку* подељена је у пет целина. У уводном поглављу доминира текст *О развоју студија о женама и родних студија у византологији*, будући да је аутор желео да осветли њену личност из аспекта овог, релативно новог, приступа. Родна перспектива огледа се како у представљању слике о Мари, коју су формирали њени мушки савременици, тако и у анализи начина на који је Мара себе називала, како се потписивала и колику је самосталност имала у својим активностима. Разматрана је Марина слобода деловања у појединим периодима њеног живота, посебно у вези с удајом. Друга целина, под насловом *Мара Бранковић под њокровићељством оца и мужа*, обухвата период од рођења до смрти Мурата II (за кога је била удата од 1436. до његове смрти 1451) и Мариног повратка у Србију, закључно са њеним поновним одласком у Турску 1457. године, у тешким и несигурним временима пред пад Смедерева. У

трећем одељку, *Мара Бранковић* као самостална жена у улози посредника између идеолошки и политички супротивљених страна, највише пажње посвећено је њеном дипломатском посредништву, како у име своје примарне српске породице, тако и у име Мехмеда II. Посебно су истражена њена даровања манастирима, као и остале активности на добробит њених сународника, али и осталих хришћана на Балкану. У *Прилозима* су први пут публиковани документи из Државног архива у Венецији, који се односе на дипломатске активности Маре Бранковић у периоду од 1469. до 1475. године. У оквиру *Литературе* издвојена је *Литература о историјским питањима* и *Литература о студијама о женама и родним студијама* (посебно у *византологији*). Овим својим сегментом, нарочито библиографијом радова који су се у византологији појавили у последњих двадесетак година, књига о Мари Бранковић представља праву ризницу одабране литературе, како о родним студијама, тако и о различитим аспектима присуства жена у средњем веку – њиховом друштвеном положају, животу у манастиру, иконоборачком спору и појединим византијским царицама.

Према Михаилу Ст. Поповићу, Мара Бранковић из анонимности излази као једанаестогодишња девојчица појављивањем на Есфигменској повељи деспота Ђурђа 1429. године, где је цела породица Бранковић насликана на минијатури. Поред Ђурђа и Јерине, приказани су Мара, њена сестра Катарина Кантакузина, као и браћа Гргур, Стефан и Лазар. Загонетни предмет који Мара држи са два прста леве руке у досадашњој литератури само је узгред поменуто као цвет или новчић, док аутор, уз помоћ увећања минијатуре и коришћењем програма за обраду слика, открива да је реч о малом златном глобусу са једноставним крстом. Такође нас обавештава да се глобуси са крстом као владарске инсигније у српској области срећу први пут на кованом новцу краља Радослава и вероватно су преузети од византијског типа глобуса. Објашњење због чега Мара, а не њен отац Ђураћ, носи глобус са крстом, чиме се издваја од своје сестре Катарине и од браће, гласи да је она намерно истакнута, с обзиром на очекивани положај будуће жене моћног владара.

Михаило Ст. Поповић прегледно је и систематично представио судбину Маре Бранковић у оквиру Српске деспотовине и Турског царства, анализирао је њену позицију као припаднице најужег круга султанове породице, економски статус који јој је омогућио ктиторску и дародавну активност, посебно њену улогу у дипломатији, али и све остале аспекте њене делатности. О сваком од важних питања из Мариног живота, било да је реч о години ро-

ђења, месту сахране, хронологији и топонимији догађаја, закључивао је на основу извора, које је анализирао и критички размотрио, да би на крају изложио своје мишљење и сагледао га у светлости различитих сазнања.

Тако је поступио и када је реч о Марином евентуалном ступању на тло Свете Горе. О томе се различито писало у науци – на супрот мишљењу да је реч о легенди, помиње се постојање капеле која је подигнута у знак сећања на чин Марине предаје вредних реликвија монасима из манастира Свети Павле. Михаило Поповић не одбацује могућност да се то стварно догодило, подсећајући да се ти дарови (реч је о даровима мудраца малом Христу) и данас тамо чувају. Они свакако сведоче и о чињеници да је Мара имала приступ највећим хришћанским драгоценостима које је у Цариграду запленио султан Мехмед.

Изузетно је важна паралела на коју Михаило Ст. Поповић указује када је реч о сличној врсти друштвеног ангажовања – између царице Маре и српске краљице Јелене (†1314), мајке краљева Драгутина и Милутина. У досадашњим истраживањима, наиме, сасвим је непримећен остао један сегмент Марине делатности присутан у њеној даровној повељи из 1466. године, коју је издала у Жевеу. Реч је о помену „деце коју је штитила“ (вероватно девојке из сиромашних породица или сирочад) и одредаба да, након њене смрти, дођу под заштиту манастира „да их штите и помогну“, те да постану монахиње. Ово место сведочи и о постојању великог Мариног дворског домаћинства, где су се девојке могле окупљати и одгајати. Михаило Поповић подсећа да је узор за овакав поступак Мара могла пронаћи у краљици Јелени, која је имала школу за девојке на свом двору у Брњацима – разлика је у томе што им је краљица Јелена обезбеђивала мираз и удавала их, а Мара их је одгајала за манастирски живот.

Још једна паралела, осим ове педагошке и социјалне, уочена је када је реч о краљици Јелени и царици Мари: краљица Јелена писала је Дубровчанима (писмо је у науци различито датирано, најчешће 1267/68. годином) с обећањем да ће их упозорити уколико краљ против њих покрене војну акцију. Мара је, такође, упозоравала Дубровчане на опасност, али овај пут од Турске. Наиме, Михаило Ст. Поповић скреће пажњу на писмо Дубровачке републике угарском краљу Ладиславу из 1457, у којем га извештавају да су једно свештено и једно световно лице, као изасланици Гргура и Маре, дошли из Једрена у Дубровник да би их и писмено и усмено упозорили на султанове акције.

Још једна личност из српске историје (такође султанија) поминута је у вези с Маром. Реч је о Оливери Лазаревић. Да би докучио на који начин је Мара била интегрисана у систем турског двора и коју позицију је заузимала у оквиру харема, аутор даје објашњења о његовој структури, историјату и реконструише свакодневни живот на основу описа из различитих извора. У том контексту, занимљиво је поређење Марине и Оливерине судбине. Ондашњи писци, наиме, високо су вредновали чињеницу да су и Оливера и Мара биле удате за турске султане, што је схваћено као жртвовање за спас отаџбине. Говорећи о Оливери, Константин Филозоф у *Житију десјоџа Стефана Лазаревића* пронашао је у њеном животу паралелу са старозаветном Јестиром, која је удајом за Ксеркса спасла јеврејски народ. Оливера је приказана и на ликовним представама. У олтару Саборне цркве у Београду њен лик је, уз кнегињу Милицу и деспотицу Ангелину Бранковић, урадио Настас Стевановић, академски сликар, по жељи београдског митрополита Инокентија (1898–1905). Сигнирана је као мученица. Исто тако, приликом обнове Саборне цркве у Новом Саду, део витража на прозорима испуњен је приказом султаније Оливере.

Када је реч о помену Маре Бранковић у књижевности петнаестог века, Непознати смедеревски беседник у *Нагиробној речи над десјоџом Ђурђем* (1456) подсетио је на трагику њене позиције, позивајући деспота Ђурђа да се моли за своју кћи: „Моли се, о блажени, о најчистији, и за много ти ридајућу и најсветију кћер, која лепоту и време тела расу због праве вере к Богу и побожности, родитељске љубави и доброг повиновања.”

Још један књижевник онога времена, Владислав Граматик, у *Рилској њовесџи* (1479) описао је њену заслугу за пренос моштију Јована Рилског. На молбу бугарских калуђера, Мара је код турских власти издејствовала дозволу за овај пренос. Сматра се да је и сам текст могао настати према Марином казивању, јер је Владислав Граматик живео у њеној близини. Исто се верује и за Димитрија Кантакузина, који је о Мари, њеној помоћи и заузимању за манастире, оставио сведочанство у *Житију Јована Рилског* (1469–1479). Још један пренос моштију доводи се у везу с Маром, а то је пренос моштију апостола и јеванђелисте Луке у Смедерево. Проучаваоци верују да је управо преко Маре њен отац Ђураћ успео да купи мошти овог светитеља, за које се веровало да ће пружити натприродну заштиту угроженом граду. Веома је важно да Поповић прати и рефлексе Мариног лика у савременој књижевности, наводећи дела која су јој посвећена, попут романа Стојана Новаковића *Калуђер и хајдук* или Јоргоса Леонардоса *Мара, хришћанска султанија*.

Када се посматра из перспективе родних истраживања, у књизи је Михаило Ст. Поповић пратио Марину судбину од ћерке турског вазала до удовице турског султана, дакле, од безимене девојке, која нема право гласа и од које се очекује послушност, до особе која постаје активан фактор у југоисточној Европи. Годину 1457. означио је као њену „егзистенцијалну прекретницу“. Важан аспект њене самосвести показује начин на који назива себе у писмима – „госпођа царица Мара“, као и употреба печата деспота Ђурђа. Другим речима, уочава се њена улога наследнице српских владара и главе породице Бранковић. Исто тако, њено самостално изражавање воље дошло је до изражаја у одбијању поновне удаје, најпре за последњег византијског цара Константина XI Палеолога Драгаша, потом за чешког војног заповедника Јана Јискру. Овим гестовима, против воље родитеља, Мара је изабрала пут самосталности, насупрот уобичајеној пракси да се династичке удовице или поново удају или прима монашки чин. Као што треба имати у виду и чињеницу да се ценила жртва коју је Мара поднела за опстанак Деспотовине, односно да је најбоље године свог живота провела у харему, тако у овој светлости треба сагледати и поштовање њене одлуке. Како нас подсећа Михаило Ст. Поповић, Мара је у оваквом поступању као свој узор могла имати Оливеру Лазаревић.

Дипломатску улогу Маре Бранковић аутор прати и коментарише посредством различитих докумената – писамa, хроника и извештаја на латинском, грчком и српскословенском језику. Свестан чињенице да, уколико нема документа, нема ни историје, Михаило Поповић главну пажњу посветио је изворима, које је коментарисао и на основу њих реконструисао слику о Мари Бранковић. Осветлио је Марин положај у доба Мурата II, закључивши да је она, као његова супруга, очигледно имала шире поље деловања него што се до сада мислило. Мурат II је свакако био свестан могућне Марине посредничке улоге с обзиром на предстојеће битке за Српску деспотовину и претећи крсташки рат хришћанских сила. Када је 1444. године повео мировне преговоре с Угарском, Мара му је послужила као контакт са Ђурђем и, преко њега, с угарским двором. Ништа мање значајно није приказивање Мариног посредништва у доба Мехмеда II, када је њена улога у дипломатији била знатна. У вези с Мехмедом и Маром, аутор је реконструисао и аспект приватне историје, у којој је важан емотивни слој исказан у великом поштовању које је Мехмед исказивао Мари. Михаило Ст. Поповић скренуо је пажњу не само на њену посредничку улогу у дипломатским преговорима него и на очигледан утицај на црквену политику, који се огледао у постављању њеног кандидата Дионисија

за патријарха у Цариграду. Исто тако, њен ауторитет је дошао до изражаја 1465. године, када је обезбедила подршку султана Мехмеда и принудила Дубровник на преговоре о исплати стонског дохотка. Посебно су анализирана Марина писма Дубровчанима (има их пет и написана су на српском језику). У дигресији сазнајемо да је српски био дипломатски језик у петнаестом и шеснаестом веку, што је изузетно занимљива тема (аутор наводи литературу у вези са тим).

Уз излагање Мариног живота и делатности, ова књига доноси и ширу слику о породици Бранковић, чији су припадници играли значајну улогу у српској историји током две стотине година, од прве половине четрнаестог до прве половине шеснаестог века. Посматрано у контексту онога времена, судбина Бранковића личила је на избегличку судбину коју су искусиле многобројне византијске породице након пада Цариграда 1453. године. Образовани и имућни људи тада су налазили уточиште на разним странама – од Свете Горе и Италије, до Далмације, Угарске и Влашке. Марин отац, деспот Ђураћ Бранковић, ратујући с Турцима или трудећи се да организује против њих отпор, пропутовао је добар део Европе и Азије. Покушавао је да дипломатским браковима продужи живот својој угроженој Деспотовини, тако да је једну кћер, Катарину Кантакузину, дао на Запад, грофу Улриху Цељском, а другу, Мару, удао је за султана Мурата II.

По запажању Момчила Спремића, за сву децу деспота Ђураћа може се рећи да су била једно несрећније од другог. Два Ђурђева сина, Стефана и Гргура, ослепили су Турци, на сам дан Ускрса 1441. године. Стефан је живео у Смедереву, а кратко време пре пада овог града под Турке 1459. године морао је да напусти земљу. Преко Будима, Хрватске и Дубровника, доспео је Албанију, где се оженио Ангелином, ћерком великаша Аријанита Комнина. Пред турском опасношћу, Стефан и Ангелина су отишли у Италију, где су се настанили у Фурланији, у месту по имену Београд, југозападно од Удина. Ту је Стефан умро 1476. године. Ангелина је десет година касније са синовима Ђорђеом (касније владика Максим) и Јованом дошла у Срем, где је породица Бранковић својом обимном ктиторском делатношћу дала полет манастирском и духовном животу. Стефанов ослепљени брат Гргур после 1457. године живео је у Турској. Замонашио се и умро у Светој Гори као калуђер Герман, а сахрањен је у Хиландару.

Момчило Спремић скренуо је пажњу на чињеницу да се, за разлику од припадника неких других владарских породица – Кастриота, Црнојевића, Вукчића – ниједан члан породице Бранко-

вић није потурчио, као и то да су, са турским освајањем Србије, Срби све више пунили Свету Гору. Тако се на Атосу ређају мртви Бранковићи, почев од Вука, преко његовог брата Радоње (Герасима), до његовог сина Гргура (Герасима).

Оно што је представљало идејну нит водиљу Бранковића јесте везаност за традицију, која им је, очигледно, била како потврда идентитета, тако и залог опстанка. Без обзира на промене држава, политичких прилика и личних околности, она је за њих остала једина духовна вертикала. Ту традицију наставила је Мара, што се види по њеној ктиторској и дародавној активности, која представља наставак дуге традиције коју је започео монах Роман – Герасим Бранковић, брат њеног деде. Он је на Светој Гори обновио манастир Светог Павла, који су Бранковићи сматрали својим породичним манастиром.

Књигом *Мара Бранковић. Жена између хришћанској и исламској културној круја у 15. веку* Михаило Ст. Поповић заправо је сумирао сва досадашња знања о њој. Први пут у науци сабрани су сви писани извори петнаестог века, али и нешто каснији, у којима се Мара помиње. Уз нова сазнања о Мари Бранковић, прегледно и документовано, представљена је и шира слика, како њене породице, тако и политичке и културне историје југоисточне Европе.